

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОГРАФІЯ ВІД ПОЧАТКІВ (XIV ст.) ДО СУЧАСНОСТІ

Статтю присвячено основним етапам вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови. Подається характеристика пареміографічних праць Я. Срнеця, М. Червенки та Я. Благодслава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, В. Флайшганса, Ф. Шиндлера та ін. Уперше пропонується періодизація чеської пареміографії.

Ключові слова: чеська мова, пареміологія, пареміографія.

Джерела XIV—XV ст. Літературу, в якій з'являлися перші паростки чеських прислів'їв і приказок, можна поділити на два види. До першого належать хроніки й окремі художні твори. До другого — лексикографічні праці, що спеціально укладалися як збірки прислів'їв і приказок.

Про існування в чеських землях прислів'їв, приказок, приповідок, сентенцій у часи розквіту середньовіччя (XIV ст.) можна судити тільки на підставі тих зразків, які зафіксувала тогочасна писемність, або тих, що збереглися в пам'яті народу і потрапили до праць пізніших часів.

Перші зразки паремійного матеріалу можна знайти в хроніці «*Cronika Vosemoguim*» першого чеського хронікаря Космаса (бл. 1045–1125). Щодо періоду виникнення хроніки, загальноновизнаним є погляд, що вона походить з кінця другого десятиліття XII ст.¹ З хроніки Космаса бере свій початок одне з найдавніших чеських прислів'їв *Bližší košile než kabát* (укр. *Своя сорочка ближча до тіла*), що є старочеською калькою *Sukně košile bližše nebývá* з латинської мови *Tunica propior pallio est*².

Від хроніки Космаса відштовхувався автор іншої давньочеської хроніки 1310–1314 рр., що нині відома як так звана Далімілова. Первісне приписування цього твору болеславському правителю Далімілу Мезержицькому було помилковим. Й. Добровський у XVII ст. виправив цю неточність, але для спрощення хроніка й далі позначається в чеській літературі як праця так званого Даліміла. В аспекті нашого дослідження констатуємо, що паремії з Далімілової хроніки є запозиченнями з хроніки Космаса, і це не дивно, бо «значна частина тексту т.зв. Даліміла була майже дослівно перекладена з хроніки Космаса»³. Проте заслуга Даліміла полягала в тому, що він подавав інформацію, зокрема й пареміологіч-

¹ Bláhová M. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu. — Praha, 1995. — S. 98.

² Про походження цього прислів'я див. у праці: Даниленко Л. І. Историко-etimologična rekonstrukcija semantiki českého prisliv'ja // Студії з ономастики та етимології, 2009 / Редкол.: П. Шульгач (відп. ред.) [та ін.]. — К., 2009. — С. 221–227.

³ Bláhová M. Op. cit. — S. 200.

ного характеру, у віршованій формі, пор. *Sukně košile blíže nebývá a nemůdrý pro daleké blížitich zbyvá*⁴.

Текстологічний аналіз свідчить, що автор хроніки залучав прислів'я повчального змісту: *Obec jest každého ohrada, ktož ju tupí, minuláť jej jest rada; Ztratě obec, neufaj do hrada, bez obce dobude tebe všeliká sváda; Kde jeden jazyk, tu jeho sláva; Slyše můdrý můdřeji bude, a túžebný túhy zbude* та ін. З хроніки Космаса запозичив Даліміл прислів'я про іскру, забуту в попелі, від якої може загорітися будинок: *Že můdří sú za příslovie jměli řkúc // «Kto chce v domu škody zbyti, // Nedaj jiskře uhlem býti. // Neb uhel často ohněm bývá // Proňž bohatý sbožie zbyvá»*⁵. Тут варто згадати лєнінське гасло *Из искры возгорится пламя* (укр. *Из іскри розгориться племінь; Из іскри полум'я постане*). Те, що це цитата з вірша поета-декабриста О. І. Одоєвського⁶ — насправді справедливо лише частково. Безумовно, вислів має значно глибші, а саме латинські корені: *Es minima magnus scintilla nascitur ignis — Z malě jiskry vzniká velký oheň*⁷.

Першою найдавнішою збіркою чеських прислів'їв і приказок вважається збірка Сміла Флашки «*Incipiunt proverbialia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis*». На пергаментний рукопис С. Флашки натрапив Фр. Палацький в архіві міста Тршебонь і видав його 1827 р. в першому числі журналу «*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*». Збірка містить 236 одиниць. Прислів'я й приказки уміщені під номерами в довільному, не алфавітному порядку, напр.: *Pán peněz všady jest, to počátek jest. Starý hřích činí novú hanbu. I kámen se na jednom místě neobalí. Cizie hoře lidem smiech. Bláznivá řeč nemá múdrě odpovědi*.

До паремійних текстів, які глибоко проникли в літературу та усну словесність і з якої черпали матеріали чеські укладачі, належить «Кніжка Рымовні» невідомого автора. Її найдавніший примірник, що зберігається в Страговській бібліотеці в Празі, датовано 1580 р.⁸ Відомо кілька друкованих видань цієї збірки — літомишльське 1626 р., празьке 1720 р., оломоуцьке 1772 р., празьке 1779 р. З останнім, празьким виданням 1779 р., ми ознайомилися у відділі стародруків Національної бібліотеки в Празі. Це невеликого розміру книжечка (приблизно 14 x 16 см) обсягом 23 сторінки, без пагінації (одна зі сторінок відразу має номер 215), очевидно, є передруком попередніх видань. У ній уміщено також «*Rozmlouvání Otce s Synem o hospodařství*», що нагадує біблійні повчання царя Соломона. Книжечка починається так: *Knižka // Rymovní jest toto, // Jedenkaždý věz, měj za to: // Žet' není z jiných poslední // Mnoha v ní najdeš naučení // Z nichžto užitku nabudeš. // Jestli ji pilně čisti budeš*.

У двовіршах і чотиривіршах книжки легко впізнаються паремії, що дійшли до нас через чотири століття. Наведемо деякі уривки в такій формі, в якій ми їх записали з празького видання 1779 р.:

Rozumně každý se spravuj, neskuš(e)ného se varuj. Chudý s bohatým nehoduj, a Můdrý s bláznem nežertuj. Pán se svým služebníkem nehrej, a služebník Pánu nelej.

Co se blyště, ne všecko bývá zlato: když kto bude pěkně mluvití, pamatuj na to; Nepojímej Báby Pro peníze milý Brachu, at' z tebe lidi nemaji posměchu. Nebo velmi brzy stará te omrzí. I ty maje s ní zavazaný svět, nebudeš moci nijakž na zpět;

⁴ Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu.— Praha, 1988.— D. 1.— S. 84.

⁵ Ibid.— S. 169.

⁶ Бирюх А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь.— М., 2005.— С. 273–274.

⁷ Čermák J., Čermáková K. Slovník latinských citátů.— Praha, 2005.— 543 s.

⁸ Flajšhans V. Knižka Rymovní // Sborník filologický.— Praha, 1917.— Sv. 6.— S. 40.

Pokora čini pokoj, pokoj čini bohatství, bohatství čini pýchu, pýcha čini valki, valka čini chudobu, chudoba zase pokoru.

Про авторську обізнаність з Біблією свідчать, зокрема, відомі вислови *Před svíně nemáš perel metati, rovně po nich co po blatě budou šlapati; kto mečem bojuje* та ін.

Збірка XVI ст. Матея Червенки та Яна Благослава. До паремійних джерел XVI ст. належить рукопис двох представників Общини чеських братів — єпископів Матея Червенки і Яна Благослава. Про існування рукопису не було відомо до 30-х років XIX ст. Його відкрив бібліотекар Національного музею у Празі Вацлав Ганка, переклав з латини на чеську мову й видрукував у журналі «*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*» у четвертому томі за 1829 р. під назвою «*Přísloví česká*» («Чеські прислів'я») з підтитлом «*Ze starého rukopisu*» («Зі старого рукопису»).

Збірка відкривається передмовою Я. Благослава: «*Adagia seu peregnetiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis*» — «Приповідки або прислів'я і вибрані сентенції, які є справжніми перлинами мови». На думку давньочеського автора, сучасники невміло користуються прислів'ями. Вони або вигадують недоладні й недоречні вислови, або з хороших латинських перекладають погані чеські. Автор дає рекомендації, як правильно вживати прислів'я:

«1. Не часто, економно, вибрані й особливо підходящі. 2. Не наслідувати будь-кого, але людей розумних, саме тих, хто були справжніми чехами. 3. Якщо хтось хотів би «перелити» прислів'я з латинської мови до чеської, він не повинен перекладати слово в слово, а подумати, чи мають чехи якесь подібне прислів'я, яке б згодилося у цьому місці»⁹.

Збірка М. Червенки і Я. Благослава містить понад 600 зразків. Її особливість полягає в тому, що в ній у багатьох випадках є тлумачення, а саме цього бракує наступним виданням. Навіть у збірці Фр. Челаковського значення багатьох одиниць уже було затемненим і не зрозумілим читачеві. Спосіб подачі матеріалу в М. Червенки і Я. Благослава так само довільний, як і у збірці С. Флашки. Зацитуємо тут деякі паремії. Серед них, як і у працях попередників, не існує чіткого розмежування фразеологізмів, прислів'їв і приказок в їх сучасному розумінні. Перше прислів'я у збірці добре відоме сьогодні: *Malé děti, malá starost (Mali dítu — малий клопіт)*; серед наступних вибірково можна назвати: *Ne všeho zvidej, budeš dlouho mlád; Lepší holub v ruce než jeřábek na střeše; Žádný neví kde střevec hněte, než ten kdo v něm chodí; Nemůžeš-li přeskociti, podle; Bitý nebitého nese; Hada za hadry chováš; Mistr Nouze naučil Dalibora housti; Jak jsem koupil, tak prodávám; Lepší málo než nic* та ін.

Однією з перших збірок чеських прислів'їв і приказок, що не чекала кілька століть в архівах на публікацію, а побачила світ після свого укладання, була збірка Якуба Срнеця з Варважова. Я. Срнець організував у Празі приватну школу для дітей заможних родин. На уроках з латини, відпрацьовуючи граматичні вправи, він почав використовувати прислів'я. Так назбиралося майже 650 одиниць, оформлених 1582 р. окремим виданням під назвою «*Dictoria seu proverbialia bohemia, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa*». Методичний прийом Я. Срнеця виявився настільки вдалим, а книга користувалася таким великим успіхом, що 1599 р. вона була видана вдруге.

⁹ Červenka M., Blahoslav J. Česká přísloví / K vydání připravil J. Spilka.— Praha, 1970.— S. 8.

Збірка XVII ст. Яна Амоса Коменського. Велике значення для розбудови чеської пареміології мала діяльність Яна Амоса Коменського. Він переконував сучасників, що наука має приносити користь народові, а не залишатися в рамках латинських фоліантів, зрозумілих вузькому колу освічених людей. А тому закликав відкласти латину та йти в народ поширювати свої знання рідною мовою. З цієї метою Коменський узявся за створення великого латинсько-чеського словника «*Thesaurus linguae Bohemicae — Poklad jazyka českého*». Проте повною мірою зосередитися на прислів'ях Я. А. Коменському вдалося лише у праці «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*», яка, однак, за життя автора так і не була видана. Понад двісті років рукопис пролежав у польському Лешно, де 1841 р. разом з іншими матеріалами Я. А. Коменського його відкрив Я. Пуркіне.

Уперше «*Moudrost starých Čechů...*» побачила світ 1849 р. разом із відомою працею Я. А. Коменського «*Didaktika*» накладом Чеського національного музею. Наступні перевидання були здійснені у 1872, 1901, 1920 та 1954 роках. До матеріалів збірки Коменського ми звертаємося за виданням 1954 р., підготовленим за рукописом, що нині зберігається у фонді Національного музею в Празі.

Першим дослідником рукопису Я. А. Коменського був літературний критик Ян Вацлав Новак. Як відомо, назва збірки мала кілька варіантів. Я. А. Коменський вибирав між «*Moudrost předků národa českého*» та «*Moudrost starých Čechů*». На титульній сторінці рукопису рукою Коменського було написано: «*Že i našim předkům Pán Bůh dal moudrost*»¹⁰. Судячи з бібліографічних даних першого видання 1849 р., книга вийшла під назвою «*Přisloví, čili moudrost starých předků* (курсив наш. — *Л. Д.*) za zrcadlo vystavená potomkům». Через те, що оригінал титульної сторінки на сьогодні втрачений, неможливо судити, яку назву своїй збірці дав сам Я. А. Коменський і чи взагалі він встиг це зробити. Ф. Свейковський, який також вивчав рукопис, зазначає, що він не містив слідів остаточної підготовки до друку. Про це свідчили записи, зроблені власною рукою Я. А. Коменського, заміни компонентів прислів'їв, їх переміщення в інші тематичні групи, стилістичні правки. Традиційно відома сьогодні назва «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» фігурує в каталожних записах з 1901 р. Не виключено, що таку редакцію з патріотичних міркувань запропонував саме Я. В. Новак. Мотивом для цього міг послужити аргумент, що основним джерелом для Я. А. Коменського були тексти чеського походження, хоч у збірці багато прислів'їв з інших мов.

У літературній спадщині Я. Коменського ми не знайдемо посилань на джерела, якими він користувався при укладанні своєї збірки. Ці питання вивчали Я. В. Новак і В. Флайшганс. Дослідження показали, що Коменський використав матеріали збірок XVI ст.: невідомого автора «*Knížku rýmovní*» (1580), Якуба Срнеця (1582 р.), Данієля Адама з Велеславіна. Крім того, він залучив польські прислів'я (зі збірки С. Рисинського), латинські, німецькі, цитати з Біблії.

Я. А. Коменський по-новому організував матеріал своєї збірки. Це був не лише перелік, типовий для попередніх праць, а перша спроба тематичної класифікації. Прислів'я були розподілені на чотири розділи:

1. Про природу, метали, рослини, звірів: *Proti proudu plovati; Ne vše zlato, co se třpytí; Strom jednou ranou nepadá; Vlk leže netyje.*

2. Про людське ремесло: *Dal se bez vesla na moře; Jak zapřáhl, tak jede; Na jedno jsou kopyto; Komu se chce tancovati, tomu snadno pískati.*

¹⁰ *Svejkovský F.* Předmluva k vydání: *Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavená potomkům.* — 4-é vyd. — Praha, 1954. — S. 23.

3. З історії: *Saul mezi proroky; Nepodařilý Absolon; Vředovitý Lazar; Mistr Nouze naučil Dalibora housti.*

4. З літератури, через яку мудреці описували людські вчинки: *Beran vlku vodu kali; Kráva muškátu rozumí; Hlava bez mozku.*

Така класифікація впливала з розуміння автором суті пареміологічного матеріалу: «паремії — це прислів'я, що походять з усяких відомих речей і призначені для формування в нас розважливості й обережності в житті й людських стосунках»¹¹. Коротку вступну частину до збірки Я. А. Коменський назвав «*Přířovědky co a k čemu jsou a odkud se berou*» («Прислів'я: що це таке, для чого вони і звідки беруться»). У ній він дає передусім визначення поняття прислів'я, в основі якого — метафоричне оформлення думки: «Прислів'я або приповідки — це якийсь короткий і влучний вислів, у якому одне говорить, а інше розуміється, тобто слова звучать про якусь зовнішню, тілесну, відому річ, під якою розуміється щось внутрішнє, духовне, менш знайоме чи відоме»¹².

Я. А. Коменський не записував матеріал лише тому, що прагнув зберегти «мудрість предків», він хотів використати його для сучасного життя, передусім з виховною метою. Його увагу привертала лише ті вислови, в яких відображалися праведні основи людського життя й поведінки, або на прикладі яких він міг показати порушення цих засад. Характер правил визначався християнським поняттям моралі, яка мала надчасові приписи, незмінні й чинні для всіх, незалежно від будь-яких життєвих умов чи обставин.

Збірка Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*», хоча й побачила світ лише в середині XIX ст., стала у слов'ян першою справжньою працею цього жанру і великим предметом гордості чехів: «Наш Коменський у XVII ст., коли інші народи навіть не мріяли про систематичне видання прислів'їв, таку працю підготував»¹³. У цьому контексті не можна не згадати твердження українських дослідників, що «перші спроби фіксації одиниць паремійного фонду української мови припадають на XVI ст.»¹⁴ За іншими, більш вірогідними даними, перші рукописні пареміографічні збірки східнослов'янського фольклору, що дійшли до нас, належать до другої половини XVII і початку XVIII століть, найдавніша з них — «Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (кінець XVII ст.) — «видатна культурна подія на українських землях того часу»¹⁵.

Праця Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» послужила надійним підґрунтям для чеських збірок прислів'їв і приказок, які уклалися у XIX ст.

Збірка 1804 р. Йозефа Добровського. Й. Добровський уперше пов'язав розвиток літератури з розвитком національної мови, що значною мірою вплинуло на думку про те, іноземною (німецькою) чи чеською слід писати літературні твори. Саме на основі давніших видань з метою стабілізації чеської літературної мови, зміцнення ролі рідного слова звернувся Й. Добровський до чеських прислів'їв.

¹¹ *Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavená potomkům.*— 4-é vyd.— Praha, 1954.— S. 30.

¹² *Ibid.*— S. 29.

¹³ *Hanuš J. Literatura příslovnictví slovanského a německého, či předchůdcové Fr. Lad. Čelakovského v «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích».*— Praha, 1853.— S. 33.

¹⁴ *Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т.* Паремії в мові перекладів Миколи Лукаша // Українська мова.— 2006.— № 4.— С. 25.

¹⁵ *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки : Проблеми пареміології та пареміографії.— К, 1984.— С. 21.

Праця «Českých přísloví sbírka» («Збірка чеських прислів'їв») була опублікована 1804 р. Вона перевидавалася лише один раз — 1963 року як сімнадцятий том академічного дев'ятнадцятитомного зібрання творів Й. Добровського. Незначний інтерес дослідників і видавців до цієї праці періоду раннього чеського Відродження пояснюється тим, що тривалий час вона сприймалася як маргінальна з-поміж іншого авторитетного наукового доробку Й. Добровського.

М. Гержман, упорядник видання 1963 року, увів до нього також рукописні матеріали з наукової спадщини вченого, які Й. Добровський мав намір додати до другого видання своєї збірки. На жаль, цей задум так і не був зреалізований.

Усвідомлюючи роль прислів'їв як джерела розвитку і збагачення національного лексикону, Й. Добровський вирішив покласти в основу згаданої праці збірку старочеських прислів'їв Я. Срнеця з Варважова «*Dicteria seu proverbia Bohemica*» (1582 р.). На жаль, матеріали найдавніших чеських збірок С. Флашки, М. Червенки і Я. Благослава, Я. А. Коменського були просто не відомі Й. Добровському на момент його роботи над власною збіркою. Словник Й. Добровського вийшов під назвою «*Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Horného vnově rozmnožená*». Твору передували два епіграфи з так званої Далімілової хроніки: *Vřet' každému srdce po jazyku světu*, тобто *Хай у кожного б'ється серце за долю рідної мови, та прислів'я Kdo si mála neváží, po mnohu at' nebaží* (*Хто не цінує малого, хай не жадає великого*). Водночас Й. Добровський збагатив видання не лише кількісно (з 642 у Я. Срнеця до 1500), а й якісно. Зокрема, зазначав джерело походження прислів'я, його значення і частоту вживання. Важливий новаторський аспект полягав також у тому, що Й. Добровський долучив матеріал із живої народної мови, який допоміг зібрати йому учень А. Пішелій і якого вчений вважав своїм співавтором.

У передмові до словника Й. Добровський подає бібліографічний огляд слов'янської пареміографії: називає друковані праці цього жанру іншими слов'янськими мовами. Серед іншого він згадує російське «Собрание 4291 древних пословиц» 1787 р.

Щодо походження чеських прислів'їв, то в передмові Й. Добровський наголошує, що частина з них була освоєна з латини ще старочеською мовою: «Чехи вже давно влучно й дотепно переклали латинські прислів'я, як наприклад, *Bůh vysoko, král daleko*, відоме і росіянам (*Бог високо, а царь далеко*), згідно з латинським *Deus in altis habitat, rex procul equitat*»¹⁶. Добре володіючи латинською мовою, Й. Добровський легко визначав латинські прототипи чеських прислів'їв: *Kdo chce pokoji, hotov se k boji — Si vis pacem, para bellum* (*Хочеш миру — готуйся до війни*); *Co mnoho, to příliš — Ne quid nimis* (*Що занадто, те не здорово*); *Co střízlivý na srdci má, to se opilému na jazyku vypukne — Quod in animo sobrii, id est in lingua ebrii* (*Що у тверезого на умі, то у п'яниці на язиці*); *Kuře učí slepici — Sus Minervam* (*Яйця курку вчать*) та ін.

Текстологічний аналіз списку Й. Добровського дозволяє перекоонатися, що багато чеських прислів'їв, відомих у сучасній чеській мові, походить щонайменше з XVI ст. Серед них, зокрема, такі, як *Ani slepice darmo nehrabe* (*Навіть курка даремне не гребеться*); *Blázen kdo dává, blázen kdož nebere* (*Дурний, хто дає, ще дурніший той, хто не бере*); *Chudoba cti netratí* (*Бідність не порок*); *Jaká matka, taková Katka* (*Яка мати, такі й дітки*); *Každý sobě štěstí kuje* (*Всяк сам собі долю*

¹⁶ Dobrovský J. Spisy a projevy. Sv. XVII: Českých přísloví sbírka / K vydání připravil M. Heřman.— Praha, 1963.— S. 31.

куе); *Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti* (З вовками жити — по-вовчому вити) та багато інших.

З усної народної творчості, за Й. Добровським, беруть початок прислів'я *Kde se kdo zrodí, tam se i hodí* (Де народився, там і згодився); *Najedený hladovému nevěří* (Ситий голодному не вірить); *Člověk mluví, pán Bůh mění* (Людина планує, а Бог перепланує); *Co se doma navaří, má se doma snísti* (Не виносити сміття з хати).

Інші чеські прислів'я, що традиційно вважалися народними, як з'ясувалося, створені майстрами художнього слова — письменниками-гуманістами XVI–XVII ст., зокрема В. Я. Росом (*Slibům se blázni radují* — Дурень думкою багатіє); Д. Адамом з Велеславіна (*Lepší vrabec v rukou nežli čáp na střeše* — Краще синиця в руках, ніж журавель у небі) тощо.

Один із поширених прийомів у пареміології — каламбурне обігрування значення слів. Він був відомий ще письменникам античної доби і, як засвідчує паремійний матеріал XVI ст., активно поширився на чеському мовному ґрунті, пор.: *Umřel Darmodej, nastal Kupsobě; Co naspořil Stejskal, to utratil Vejskal; Nedluž se u Zakusila, oplatíš zase Musila; Kdyby nebylo kdyby, nebylo by chyby*.

Й. Добровський бачив не лише багаті експресивно-стилістичні можливості прислів'їв. Він цінував їх філософський зміст, напр.: *Páni se rvou, sedláci navstave vlasů* (Пани б'ються, мужики, підставляйте чуби); *Krkavci sobě lítají, holubi váznoú v léčkách* (Яструби літають на свободі, голуби сидять у клітках), наголошував на їх багатофункціональності та дидактичному потенціалі. Однією з причин, що спонукала Й. Добровського взятися за перевидання збірки прислів'їв Я. Срнеця, була необхідність «сотнями роздавати її у школах»¹⁷.

Зацікавлення дослідника прислів'ями тривало й після публікації збірки 1804 р. Він вивчав давніші тексти, чеську літературу періоду гуманізму і робив численні виписки, мріючи здійснити нове, доповнене видання. Одним із основних принципів, яким керувався Й. Добровський, була точність цитування. Уважне ставлення до текстів і джерел пов'язане з прагненням дослідника з'ясувати первісне значення образного вислову. Усвідомлюючи, що саме образність може вплинути на розуміння паремії, Й. Добровський часто подавав його тлумачення, напр.: *Má se jako ryba ve vodě* — «blaze» (Живе, як риба у воді — «дуже добре»); *Kuj má dva konce (kdo ví, komu se zdaří)* — Палиця має два кінці (тобто, не відомо, кому пощастить); *Jak jsem koupil, tak prodávám* (Pověděl jsem vám to, což jsem slyšel) — За що купив, за те й продаю (Я сказав вам те, що почув).

Не виключено, що Й. Добровський хотів розширити друге видання своєї збірки прислів'ями інших слов'янських народів, що зробив після нього Фр. Л. Челаковський. На користь цієї версії свідчить те, що у своїх періодичних виданнях «Славін» (Slavín) 1806 р. та «Слованка» (Slovanka) 1814 р. він опублікував відповідно російські¹⁸ й сербські прислів'я.

Праця вченого над літературними збірками, як чеськими, так і латинськими, німецькими, сербськими, російськими, вплинула на тогочасні погляди щодо еволюції чеських прислів'їв. Фіксуєчи одне й те саме прислів'я з різних джерел і в різних варіантах, Й. Добровський, власне, заклав основи порівняльної пареміології. Добре відомі в сучасному чеському культурному просторі, вони виявляють паралелі також в українській мові, причому в багатьох випадках як повні

¹⁷ Ibid. — S. 29.

¹⁸ Докладніше про це див. у праці: Даниленко Л. І. Русские пословицы в «Славине» Й. Добровского и дальнейшая их судьба в чешской паремииологии // *Phraseologische Studien. Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie* / Red. D. Baláková, H. Walter. — Greifswald, 2010. — S. 99–106.

еквіваленти, пор.: *Vlka mluví a vlk za humpu* — Про вовка промовка, а вовк і в хату; *Pravda oči kole* — Правда очі коле; *Kdo maže, ten jede* — Не підмажеш, не поїдеш; *Není všecko zlato, co se třpytí* — Не все те золото, що блищить; *Žáden bez práce není koláče* — Хочеш їсти калачі, не лежи на печі і под.

Аналіз праці Й. Добровського «Českých přísloví sbírka» дає змогу визначити її історичне значення. Воно полягає насамперед у введенні в пареміологію матеріалу з багатьох давніх літературних джерел, критичній оцінці самобутності чи залежності цього матеріалу від іноземних зразків (латинських, німецьких та ін.), зверненні до порівняльного методу дослідження. Інакше кажучи, усе це заклало початки чеських наукових пареміологічних студій.

Збірник Й. Добровського виявився єднальною ланкою між традицією збирання прислів'їв, що йшла від збірки XVII ст. «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům» Я. А. Коменського, і новою традицією, яка у XIX ст. втілювалася в монументальній праці Ф. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích».

Збірка 1852 р. Франтішека Ладислава Челаковського. Серед усіх чеських авторів, хто вивчав, збирав і видав прислів'я і приказки, найбільший науково-практичний внесок зробив Франтішек Ладислав Челаковський, автор «Мудрослів'я народу слов'янського у прислів'ях». Титульний лист збірки мав назву: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel. Uspořádal a vydal Frant. Lad. Čelakovský. V Praze, 1852. V kommissi u Františka Řivnáče.* Над збіркою, що вперше побачила світ незадовго до смерті автора, Фр. Л. Челаковський працював майже тридцять років. Ідея такої роботи виникла не спонтанно. Будучи одним з головних ідеологів чеського романтизму, Фр. Л. Челаковський зосереджувався на вивченні усної народної фольклорної культури, побуту і звичаїв. На народознавчі студії Фр. Л. Челаковського мали вплив Й. Добровський і В. Ганка, які звернули його увагу на слов'янські народні пісні, що їх згодом Фр. Л. Челаковський зібрав і видав у трьох томах 1822, 1825, 1827 років. Задумуючи новий всеслов'янський пареміологічний проект, Фр. Л. Челаковський уже здобув чималий досвід і добре знав матеріал.

Про намір видати слов'янські прислів'я й приказки читаємо в листі Фр. Л. Челаковського від 24 червня 1828 року до друга-літератора Йозефа Властіміла Камарита:

«Я хочу за зразком слов'янських народних пісень видати збірку найкращих слов'янських прислів'їв їхніми оригінальними мовами і з чеським коментарем. У мене вже багато зібрано, виписано, розподілено. Але спосіб, яким досі прислів'я видавалися (за алфавітом), мені не подобається, і я думаю, хоча це мені коштуватиме немалих зусиль, розставити їх за змістом так, щоб вони, як одне ціле, створили завершену картину про філософію, мораль, розум, дотепність тощо нашого народу. Чесно кажучи, я дуже задоволений і втішений слов'янськими прислів'ями; багато з них такі влучні, такі глибокодумні, що й справді, особливо при доброму укладанні, проллють світло одне на одне та принесуть слов'янським народам не меншу славу, ніж пісні.

Я маю намір так упорядкувати матеріал, щоб вибрати по 600–800 зразків з кожної мови — чеської, польської, російської, сербської, і щоб уся збірка включала 2000–3000 одиниць. Що можна буде знайти з хорватської, лужицьких мов і т. д., теж додаю. Крім цієї праці, я б хотів у майбутньому доповнити наші чеські прислів'я, аби з цього колись виник найповніший словник. У мене вже є багато подібних матеріалів як власних, так і одержаних з різних інших місць; і зараз я тебе дуже прошу, щоб <...> ти записував усі прислів'я, а коли читаєш якусь чеську книжку, також про них не забував, бо мало в якій із наших стародавніх книг прислів'я немає»¹⁹.

¹⁹ Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského. I. Dopisy z let 1818–1829 / Vyd. Fr. Bílý. — Praha, 1907. — S. 362.

Перші зразки прислів'їв і приказок, що мали ввійти в майбутню збірку, Фр. Л. Челаковський видрукував у журналі «Časopis Českého museum» у статтях: «Slovanská přísloví» (1837); «Kalendářik z přísloví slovanských» (1850); «Slovanská právnícká přísloví» (1851). У числі за 1837 р. Фр. Л. Челаковський сформулював теоретичні положення пареміологічної науки, які можна вважати нарисом майбутньої передмови до збірки: що таке прислів'я, приказка, їх джерела, особливості структури збірок, з якими він працював. Фр. Л. Челаковський першим у чеській пареміологічній лексикографії почав розрізняти прислів'я і приказки і присвятив їм окремі самотійні частини. Причому після видання «Mudrosloví...» він планував повернутися до чеських приказок і видати їх окремою збіркою.

Щодо суті прислів'я автор висловлювався так: «За внутрішнім характером більшість прислів'їв поділяються на дві головні групи: а) це правила, за якими слід діяти, щоб одержати тілесну або душевну користь; б) це набуті судження, що випливають зі спостережень над усвідомлюваним та ірраціональним змістом предметів. Ці дві властивості, однак, не достатні для утворення прислів'я. Головне, я вважаю, щоб вислів, узятий з потоку практичної мудрості, своєю узагальненістю міг бути спрямований на конкретний випадок, тобто аби прислів'я щось виокремлювало, але водночас було всезагальним, до всіх подібних випадків знову прилягало»²⁰.

Приказки, вважає Фр. Л. Челаковський, хоча зовні чимось нагадують прислів'я, за внутрішньою структурою відрізняються від них. Вони індивідуалізують поняття, що виражає дію, предмет або його властивість і займають проміжну позицію між прислів'ями й мовними зворотами (фразеологізмами в їх сучасному розумінні), напр.: *zavaditi o něco řeči — zavaditi o svůj krajíc — lepší za svým krajícem, než za cizím pecnet*. Причому якщо прислів'я, на думку Фр. Л. Челаковського, можуть вільно переміщатися з однієї говірки в іншу, навіть з однієї мови в іншу, то для приказок і мовних зворотів це неможливо: «вони цілком втрачають свій звук, як тільки чужа рука до них доторкнеться»²¹.

Отже, Фр. Л. Челаковський узявся за укладання прислів'їв усіх слов'янських народів, щоб поставити «храм простонародної практичної мудрості». Вибір матеріалу ґрунтувався переважно на найдавніших збірках і переслідував головну мету: показати високі моральні якості слов'ян, якими вони не поступаються перед іншими європейськими народами, і тим самим додати гордості своєму народові як частині європейського слов'янства. Образ практичної слов'янської народної філософії Фр. Л. Челаковський будував на прислів'ях, які виражали погляди простої сільської людини, а відтак актуалізували вияви «народного духу».

На жаль, ми не можемо судити про ті українські джерела, якими користувався Фр. Л. Челаковський при укладанні «Mudrosloví...», бо сам він ніде про них не згадував. Наведемо тут хоча б кілька українських прикладів, які автор включив у свій словник з ремаркою *тг.* «малоруське» (подаємо їх за нормами сучасної української літературної мови): *Богу молись, а дідька не дразни; Боже, поможи! — А ти, небоже, не лежи; Дитина не плаче, мати не чує; Який хто до Бога, такий і Бог до нього; Кривого дерева у лісі найбільше; Свій свояка бачить здалека; Ворона вороні очі не виклює; Подарунок без штанів ходить; Хто дбає, той має; Сім літ маку не родило — та голоду не було; Куди голка, туди й нитка; Панська ласка до порога* та ін. Введення у збірку Фр. Л. Челаковського «Mudro-

²⁰ Čelakovský Fr. L. Slovanská přísloví // Časopis Českého museum.— 1837.— R. 11.— S. 292–293.

²¹ Ibid.— S. 295.

sloví národu slovanského ve příslovích» українських прислів'їв мало важливе значення. З одного боку, це відповідало головній ідеї автора — проілюструвати «слов'янський дух», глибину, розум і винахідливість слов'янської народної філософії, що не поступається європейським зразкам. З другого, — сприяло ближчому знайомству двох слов'янських культур (чеської й української), їх зближенню на спільному духовному ґрунті.

Говорячи про значення збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» для чехів, можемо твердити, що вона більшою мірою, ніж попередники, познайомила їх з багатограним образним словом інших слов'янських народів, але водночас мала й недолік. Він полягав у тому, що значну частину паремій Фр. Л. Челаковський переклав на чеську мову з інших слов'янських мов (польської, російської тощо), які потім асимілювалися в чеській в усному і писемному варіантах і ускладнили в подальшому їх авторизацію.

Підсумовуючи аналіз збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích», необхідно зазначити, по-перше, що це один з кульмінаційних творів чеського романтизму з його культом народної словесності, самотньої народної філософії, чистої душі й нерозбещеної моралі. По-друге, з часу публікації «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» — це найбільша, монументальна, єдина у своєму роді праця з порівняльної пареміології кількох слов'янських мов і частковими паралелями з багатьох неслов'янських мов. Цією працею збирання прислів'їв у Чехії вважається фактично завершеним. Після «Mudrosloví...» вийшла друком лише одна велика двотомна збірка чеських прислів'їв В. Флайшганса, але за своєю концепцією вона відрізнялася від праці Фр. Л. Челаковського.

Дослідження 1911–1913 рр. Вацлава Флайшганса. Після збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» найбільшою працею в історії чеської пареміографії мав стати грандіозний проект Вацлава Флайшганса «Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku», у якому автор задумав опрацювати матеріал усіх рукописних і друкованих джерел, починаючи з XIV ст. і до сучасності. Вона побачила світ 1911 р. (літери А–N) і 1913 р. (літери О–Ž). Як і належить серйозній науковій праці, її передмова починається оглядом бібліографії збірок прислів'їв і приказок усіх європейських народів.

Хвалебний відгук отримала українська фольклористика: «Найкращу бібліографію серед слов'янських народів досі мають малороси. Крім більш ранніх праць Пипіна і Сумцова, чільне місце посідає докладний твір Б. Д. Грінченка «Література українського фольклору (1777–1900)», що вийшов у Чернігові 1901 р.»²². В. Флайшганс відмітив також велику працю І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки», непересічне значення якої вбачав у тому, що «це збірка матеріалів головним чином з народних уст, доповнених польськими, російськими, німецькими та іншими паралелями, часто з подачею пояснень про походження прислів'їв, майже зовсім без залучення книжних джерел; зі списком місць, де збирався матеріал (майже двісті сіл і містечок) та списком основних іноземних збірок»²³.

Від огляду бібліографічних розвідок В. Флайшганс переходить до аналізу окремих збірок прислів'їв і приказок, причому лише тих, які мають значення для дослідження паралелей з чеськими прислів'ями. Грецькі першоджерела він не

²² *Flajšhans V. Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku.— Příslloví staročeská.— Praha, 1911.— S. IV.*

²³ *Ibid.— S. XI.*

вважає за доцільне згадувати, «бо навіть Біблія була нашим предкам відома з латинських перекладів».

У середні віки головним джерелом прислів'їв і приказок В. Флайшганс називає Біблію, зокрема притчі царя Соломона, перекладені старочеською мовою.

Розмірковування про виникнення чеських прислів'їв, вважає В. Флайшганс, мало б ґрунтуватися на розборі саме слов'янських прислів'їв, але для отримання об'єктивних даних дослідник повинен спрямувати свою увагу на захід, відшукуючи там зразки й типові моделі. У слов'янських прислів'ях чітко виявляються два культурних світи, що розділили колись єдине слов'янство на дві культурні області: східно-візантійську й латино-німецьку.

Таким чином, на підставі дослідження пареміологічних джерел різних мов В. Флайшганс зробив такий головний висновок: «Чеські прислів'я — можемо сміливо сказати — своєю формою і матеріалом заявляють про свою спорідненість із західними. Вони утворюють (разом з польськими, словацькими, сербо-лужицькими, кашубськими і т. д.) одну велику родину з германськими і романськими прислів'ями. <...> Лише незначна частина чеського походження, але й ця частина запозичена з германського і романського приказкового фонду. Питомо чеські прислів'я виникали тим самим шляхом, що й західноєвропейські»²⁴.

Завдання своєї праці В. Флайшганс убачав не лише в тому, щоб зібрати весь доступний матеріал з друкованих і рукописних пам'яток, а й через паралелі з латинської та германських мов показати спорідненість з ними чеських прислів'їв. Зв'язок чеських прислів'їв зі слов'янськими автор свідомо обмежив на прикладах з польської, словацької і двох серболужицьких мов. Книжні сентенції до реєстру словника не залучалися, зате він містить найбільше зразків старочеської мови.

Авторська концепція цієї праці полягала в тому, щоб у першому томі подати чеські прислів'я, походження яких сягає не пізніше XV ст. Перший том складався з двох книг. Другий том, який, на жаль, так і не був підготовлений, мав містити матеріал пізнішого періоду і реєстр усіх прислів'їв, що повинні були ввійти у двотомник.

Праця виходила окремими зошитами і відразу справила враження ґрунтовного дослідження. Так, 1909 року в рецензії на перший зошит Й. Пата писав: «цей твір має епохальне значення і позачасову значущість»²⁵. За законом жанру, рецензент звернув увагу на її певний недолік: укладач найчастіше вдається до порівнянь чеських одиниць з польськими, бажаючи продемонструвати тісні зв'язки двох народів, але порівняльний аспект був би значно поглиблений, якби автор звернувся до збірки І. Франка, у якій він знайшов би чимало паралелей²⁶.

Не зайвим буде додати думку видатного знавця чеської мови Павла Айснера: «Ця книга належить до таких, за яку її автор у порядному культурному товаристві заслужить повагу і славу»²⁷.

Збірки чеських паремій XX — початку XXI ст. Після публікації словника В. Флайшганса в чеській пареміографії на багато десятиліть настала перерва. Чеські дослідники висловлювалися про потребу нової великої праці на зразок польської чотиритомної «*Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*» (1969–1978) за ред. Ю. Кржижановського, однак ніякої подібної праці

²⁴ Ibid.— S. XVI.

²⁵ Páta J. Česká přísloví. Sbirka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku / Sebr. prof. dr. V. Flajšhans // Slovanský přehled.— Praha, 1909.— R. 12. Č. 2–3.— S. 138.

²⁶ Ibid.— S. 139.

²⁷ Eisner P. Chrám i tvrz. Kniha o češtině.— Praha, 1992.— S. 150.

вже створено не було. Хіба що можна згадати невелику добірку К. Крауса²⁸, яка вирізняється цікавою передмовою Карела Чапека.

Проміжну позицію серед збірок, умовно об'єднаних поняттям «мудрослів'я», зайняла праця Я. Заоралека «Lidová rčení» 1947 р., що репринтним способом перевидавалася у 1963, 1996, 2000 роках. У ній майже немає прислів'їв, але є народні приказки, стійкі словосполучення і порівняння — всі ті одиниці, які в чеській мові об'єднані поняттями «pořekadlo», «rčení», «úslolí», «sousloví», «frazémy», «obraty» і под., напр.: *Vědět, kde nás bota tlačí; Sedět na dvou židlich; Čeká, až mu pečený pták vletí do huby; Hoří mu půda pod nohama; Je to devátá voda z hrušek; Mluvit, co slina na jazyk přinesla; Dělat něco tak, aby se vlk nažral a koza zůstala celá; Být v Římě a papeže nevidět* та ін.

Надійна джерельна база, ґрунтовна розробка словникової статті, інформація про походження усталеного вислову забезпечили Я. Заоралекові видання солідної праці, яка й нині не втратила свого наукового значення. Проте її не можна вважати новою лексикографічною працею, бо зібраний у ній матеріал цілком ґрунтувався на старих джерелах.

Чергова спроба збирання й вивчення чеських прислів'їв припадає на кінець ХХ ст. У рамках міжнародного німецько-чеського проекту «Діалог у світі людей і машин», метою якого було визначення сучасного пареміологічного мінімуму чеської мови, над збиранням матеріалу працювали чеський етнограф Д. Бітнерова і німецький лінгвіст Ф. Шиндлер. Майже через сто п'ятдесят років після «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» Фр. Л. Челаковського чеське суспільство одержало новий словник, який у результаті польових досліджень репрезентував сучасний репертуар чеських прислів'їв²⁹.

Дослідження Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера дало підстави відповісти на запитання, наскільки прислів'я інших слов'янських народів, які Фр. Л. Челаковський ввів у свій словник «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» в середині ХІХ ст., були освоєні чеським народом упродовж майже ста п'ятдесяти років і чи справдилася романтична мрія Фр. Л. Челаковського про слов'янську перевіральну єдність.

Наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст. чеська лексикографія збагатилася цілою низкою збірок прислів'їв і приказок, різних за змістом, обсягом і призначенням³⁰.

Цільне місце в чеській лексикографічній практиці завжди займали словники латинських прислів'їв, приказок, приповідок, ідіом і сентенцій. До праць у цій галузі належить кілька нових сучасних енциклопедичних видань з чеськими паремійними відповідниками, відомостями про авторів цитат, реестрами ключових слів, алфавітними покажчиками чеських перекладів.

Нарешті, слід зазначити, що з'явилися нові перекладні словники прислів'їв, які включають по кілька слов'янських мов, переважно польську, російську, болгарську. Так, колективна праця³¹ чеських і польських колег презентує дев'ять мов — чеську, польську, російську, англійську, німецьку, французьку, італійську, іспанську, латинську. На жаль, української серед них немає, а тому укла-

²⁸ Kraus K. Česká přísloví. — Praha, 1931. — 98 s.

²⁹ Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století. — Praha, 1997. — 315 s.

³⁰ Див., напр.: Plachetka J. Velký slovník citátů a přísloví. — Praha, 1996. — 401 s.

³¹ Świerczyński A., Świerczyńska D. Slovník přísloví v devíti jazycích / České ekvivalenty E. Mrhačová. — Praha, 2008. — 303 s.

дання двомовних і багатомовних збірок українських паремій є актуальним завданням вітчизняної славістики.

Отже, аналіз паремійного фонду чеської мови дозволяє запропонувати таку періодизацію чеської пареміографії:

XIV – поч. XV ст. — збірка Сміла Флашки «*Incipiunt proverbialia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis*». Видана 1827 р.

1580 р. — «Кніжка Рýмовні» невідомого автора.

1582 р. — збірка Я.Срнеця з Варважова «*Dicteria seu proverbialia Bohemica, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa*».

Кін. XVI ст. — збірка М. Червенки і Я. Благослава «*Adagia seu paraemiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis*». Видана 1829 р.

? 1630 р. — збірка Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*». Видана 1849 р.

1804 р. — збірка Й. Добровського «*Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Horného vnově rozmnožená*».

1852 р. — збірка Фр. Л. Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel*».

1911–1913 рр. — збірка В. Флайшганса «*Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku*».

1947 р. — збірка Я. Заоралека «*Lidová rčení*».

1997 р. — збірка Д. Бітнерової, Ф. Шиндлера «*Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*».

L. I. DANYLENKO

CZECH PAREMIOGRAPHY FROM THE ORIGINS (14TH CENTURY) TO MODERN TIME

The article is dedicated to the basic stages of research, lexical and graphical description of paremic units of Czech language. Srnc, Chervenka and Blagoslav, Komensky, Dobrovsky, Chelakovsky, Fleishhans, Schindler paremiologic works are characterized in the article. Czech paremiography division into periods is suggested.

Key words: czech language, paremiology, paremiography.